

АФҒОНИСТОНЛИК ЎЗБЕКЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИДАГИ ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Хўжамуродов Нодирбек Султонмуродович

Термиз давлат университети

“Этнография, этнология ва антропология”

мутахассислиги 2-босқич магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнлар ҳусусида фикр-мулоҳазалар юритилган. Ушбу ҳудудда яшовчи ўзбеклар ҳаётидаги ўзига хос жиҳатлар ҳусусида хулосалар қилинган.

Калит сўзлар: *Афғонистон, ўзбеклар, илм-фан, маданият, этномаданият.*

ABSTRACT

This article discusses ethnocultural processes in the socio-economic and cultural life of Afghan Uzbeks. Conclusions were made about the unique aspects of the life of Uzbeks living in this region.

Key words: *Afghanistan, Uzbeks, science, culture, ethnoculture.*

КИРИШ

Ўтмишга назар солиб қарайдиган бўлсак, Афғонистон давлат сифатида пайдо бўлган XVIII аср ўрталаридан то ҳозирги кунгача ҳам халқаро миқёсдаги йирик империалистик давлатлар ўртасида, ҳам ички этник - қабилалараро ва миллатлараро, шунингдек диний можаролар марказида бўлиб келаётганини кузатиш мумкин. Айниқса, XX асрнинг сўнгги чораги ва XXI аср бошларида юз берган жараёнлар бутун минтақа ва дунё аҳлини қаттиқ таҳликага солиб қўйди. Албатта, бундай таҳликали вазиятнинг тўхтовсиз давом этиши ва вақт ўтган сайин янада кучайиб боришини умуман олганда, мамлакатдаги муаммоли вазиятни ижобий томонга ҳал этиш масаласи минтақа мамлакатлари, дунё ҳамжамияти ва халқаро ташкилотлар томонидан ўтказилган музокаралар, муҳокамалар ҳамда конференция ва йиғилишларининг ҳамда турли тадқиқотчи ва сиёсатчиларнинг асосий мавзусига айланиб келмоқда. Аммо можаролар ҳамон тўлиқ барҳам топмасдан давом этмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатдаги тинимсиз давом этаётган ўзаро урушлар ва жанглардан энг катта жабр кўраётганлар кўп миллатли жафокаш Афғонистон халқи ҳисобланади. Улар орасида эса миллионлаб афғон ўзбеклари мавжуд. Ўзбекистон тарихининг барча жабҳалари тадқиқочилар томонидан доимий ўрганилиб, тадқиқ этиб борилаётган бир даврда тарихан муштарак бўлган

Афғонистонда яшаётган ўзбекларнинг тарихи ва ижтимоий ҳаётини илмий жиҳатдан ўрганиш масаласи муҳим аҳамият касб этади.

Биз тўхталадиган афғон ўзбеклари бўйича муаммоли жиҳатлардан бири Афғонистонда яшаётган ўзбекларнинг сони бўйича маълумотларнинг турфа хиллиги ва уларнинг ҳудудлар бўйича жойлашувига оид муаммолар таҳлили ҳисобланади.

Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсири ўрганишда тарихан кўплаб халқлар ва маданиятларнинг таъсири, этнослараро муносабатларнинг тарихий, маданий, иқтисодий омиллари, минтақадаги туркий этнослар ва бошқа халқларнинг келиб чиқиши, тили, урф-одатлари ҳамда маросимларини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Афғонистонлик ўзбекларнинг этносоциал ва этносиёсий жараёнлар, этнослараро муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий омиллари ҳамда мультикультурализм ғоясининг миллий-маданий муносабатларга таъсири каби масалалар ўрганилди. Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсири муҳитида турли тарихий даврлар мобайнида халқларнинг ўзаро интеграцияси жадал кечган. Бу жараёнда Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсири ҳам иштирок этганлар. Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсири этномаданий муҳитидаги интеграция жараёнларини ўрганиш афғон ўзбек этнологиясида тадқиқ этилиши долзарб ҳисобланган илмий масалалардан биридир.

Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсирига оид маълумотлар акс этган манба ва адабиётларни яратилган даври, мазмуни ва моҳиятига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Бухоро амирлиги давридаги манба ва адабиётлар.
2. Россия империяси мустамлакачилиги даври адабиётлари.
3. Совет даври тадқиқотлари.
4. Ўзбекистон мустақиллиги даврида олиб борилган илмий изланишлар.
5. Хорижий адабиётлар.

Манбалар тарихий воқеликни акс эттирувчи муҳим маълумотларни ўз ичига олади. Бироқ, Бухоро амирлиги даври муаллифларининг тарихий ва тарихий-географик асарларида асосан хонликдаги сиёсий ва иқтисодий воқеликлар акс этган бўлиб, Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-

иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсирини ҳудуддаги этник ва миграция жараёнлари, хусусан Афғонистонлик ўзбекларнинг кел этник жойлашувини ақс этган алоҳида қўлёмалар учрамайди¹. Шундай бўлсада, мавжуд манбалар таҳлили Бухоро амирлиги хонлик аҳолисининг этник манзараси, турли этник жамоаларнинг турмуш тарзи тўғрисидаги айрим маълумотларни умумлаштиришга имкон беради.

Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсирини ўрганиш даври маҳаллий муаллифларининг асарларида Афғонистонлик ўзбеклари тўғрисида айрим маълумотларни учратиш мумкин. Манбаларда келтирилишича, Афғонистонлик ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги этномаданий жараёнларига таъсири натижасида Бухоро амирлиги аҳолисини асосан ўзбеклар, тожиклар, туркманлар иборат бўлган

Афғонистонлик ўзбекларнинг ҳақидаги батафсилроқ тарихий-этнографик маълумотлар эса XIX аср бошларига тўғри келади. Бу даврда Ўрта Осиёга асосан Россия империясининг сайёҳлари, элчилари, ҳарбий хизматчилари ҳамда бошқа соҳа вакиллари ўзларининг ўлкага бўлган қизиқишлари туфайли келганлар. Афғонистонлик ўзбекларнинг ҳақидаги тарихий-этнографик маълумотлар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган бир неча муаллифларнинг асарларида ҳам учрайди. Масалан, В.В.Вельяминов-Зернов Бухоро амирлиги ҳудудида бўлган сайёҳ ва савдогарларнинг маълумотлари асосида хонликнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига доир бир неча тадқиқотларини эълон қилган².

Ўрта Осиёни Россия империяси босиб олгандан сўнг, Афғонистонлик ўзбекларнинг тарихини ўрганиш русийзабон тадқиқотчилар томонидан изчил давом эттирилди. Жумладан, Н.Ф.Петровский, А.П.Федченко, В.П.Наливкин, М.В.Наливкина, В.Н. Кушелевский ҳамда А.Ф.Миддендорф каби тадқиқотчиларнинг ишларида афғон ўзбекларининг этномаданий алоқалари, уларнинг турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти ҳамда хўжалик машғулоти ҳақида маълумотлар ақс этган.

Афғонистонлик ўзбекларнинг анъанавий турмуш тарзи ва маданиятини ўрганишда В.Наливкин ва М.Наливкиналарнинг асарларида бошқа этник жамоалар билан бирга афғон ўзбекларининг ҳудудий жойлашиши ва турмуш тарзи ҳақида маълумотлар келтирилган.

¹ Султонова Г.Н, Аллаева Н.А, Махмудов Ш.Ю Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда ақс этиши (XVI –XIX) аср биринчи ярми. – Тошкент. “Yangi nashr”. 2011. – Б.68-69.

² Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестн. РГО. – СПб., 1856. Ч. 18.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР.

Афғонистонлик ўзбекларнинг ҳақидаги қимматли маълумотлар “Тарихи Шохрухия”, “Убайдуллонома”, “Тарихи Рахимхоний” каби тарихий асарларда ҳам учрайди. Я.Р.Винников ва Ш.И.Иноғомовларнинг ишларида эса Афғонистонлик ўзбекларнинг ушбу ҳудуд бўйлаб жойлашиши, уларнинг сони, уруғ-қабилавий тузилиши ҳақида бошқа манбаларга нисбатан кенгрок маълумот берилган. Юқоридаги тадқиқотларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, Афғонистонлик ўзбекларнинг мазкур тарихий-этнографик ҳудудда жойлашуви муаллифлар томонидан тузилган хариталарда ўз аксини топган.

XX асрнинг ўрталарида Афғонистонлик ўзбеклар бўйича тадқиқотлар жадаллашди. Хусусан, Л.С.Толстова томонидан Бухоро амирлигидаги этник гуруҳлари алоҳида ўрганилди. Унинг асарларида Афғонистонлик ўзбекларнинг этник гуруҳларининг водийга кўчиб келиши ва уларнинг анъанавий турмуш тарзига оид кўплаб маълумотлар берилган. Айни вақтда таъкидлаш керакки, Л.С.Толстованинг Афғонистонлик ўзбекларга оид тарихий-этнографик тадқиқотидаги маълумотлар XX асрнинг 60-йилларидаги этномаданий ва этнослараро жараёнларни акс эттирган.

Афғонистонлик ўзбекларнинг этник таркибини ўрганишда С.С.Губаеванинг³ ишлари алоҳида аҳамиятга эга. Биз учун эътиборлиси шундаки, тадқиқотчи ўз асарларида Афғонистонлик ўзбекларнинг қишлоқларининг этнотопонимик ва этимологик жиҳатдан таҳлил қилиб чиққан ва уларни маҳаллий ўзбек, тожик ва туркман халқлари билан хўжалик-маданий соҳасидаги ўзаро алоқалари ҳақида маълумот бериб ўтган. Россиялик этнолог С.Н.Абашин ва ўзбек олими У.С.Абдуллаевнинг тадқиқотларида ҳам афғон ўзбекларини этник гуруҳларининг маҳаллий халқлар билан ўзаро этномаданий алоқалари тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилган.

Афғонистонда ўзбеклар Афғонистоннинг шимолий ва шарқий минтақаларида истикомат қилади. Ўзбек турклари ва туркман туркларининг кўпчилиги деҳқончилик, чорвачилик, қолин-гилам ва тадбиркорлик билан шуғулланади. Чегарадаги Ҳирот вилоятидан бошлаб Ўзбекистон чегарасигача бўлган ҳудудлар Балх, Саманган, Ҳирот, Бадгиз, Фарёб, Жавузжон, Сарипул, Балх вилоятларигача чўзилган ҳудудларда ўзбеклар яшаб келмоқда.

Умуман олганда, Афғонистонда туркий миллатлар мамлакатнинг турли ҳудудларида ҳам яшашади. Туркистон деб номланган муқаддас манзилнинг бир қисми бўлган Шимолий Афғонистон асрлар давомида сивилизатсия

³ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. (по данным топонимии). – Ташкент, 1983. – С. 80–83.

чоррахаларидан бири бўлиб келди. Афғонистон тарих бошидан бери бу юрт туркларнинг ҳам ватани бўлиб келган. Унда тарихий ва маданий мероснинг чуқур излари мавжуд. Афғонистонда саклар, кушонлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар ва ундан сўнг Бобур авлодлари ҳукмронлиги давридан кейинги даврларда ҳам туркий қабилалар яшаб келган ҳамда бу юртни ўз отамаконлари сифатида билганлар. Бугунги кунда ҳам Шимолий Афғонистонда, асосан, ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, Қизилбаш, Афшар, Аймақ, Уйғур турклари ҳамжихатликда яшаб келмоқда.

Афғонистонда - кўп тилли мамлакат, унда турли тил, ҳали ўрганилмаган сир-синоатларга тўла лаҳжа ва шевалар амал қилади. Мамлакатнинг шимоли ва шимоли-шарқдаги ўзбек турклари ўзбекча сўзлашади. Улар, асосан, хинд-эрон, хом-сом, олтой тиллари оиласига тегишли бўлган тилларда ўзаро мулоқотлашади. Афғонистон ҳудудида жойлашган бир неча минг йиллик тарихий аҳамиятга эга меъморий ёдгорликларнинг ҳақиқий меросчиси ва маънавий эгаси Афғонистонда яшаётган ҳозирги ўзбек миллатидир. Афғонистондаги ўзбеклар сони қанчалик камайтириб кўрсатилмасин, 7-8 миллиондан ошиб кетганлиги кўпчилик мутахассисларга маълум. Ўзбекистондан сўнг, сони жиҳатидан Ўзбекистон ташқарисида яшайдиган ўзбеклар ичида Афғонистон ўзбеклари дунёда биринчи ўринда туради. Афғонистондаги ўзбеклар миллат сифатида шаклланган ўз ерларида яшаб келмоқда. Ўзбек тили Ўзбекистондан ташқари, фақат Афғонистонда расмий давлат тили деб тан олинган. Ўзбек халқининг бебаҳо миллий, маданий меросининг ва бир неча минг йиллик тарихининг бир қисми айнан ўз ота-боболарига тегишли ҳудуд билан боғлиқ эканлигига етарлича далил ва исботлар мавжуд. Ҳозирги кунда Афғонистонда истиқомат қилувчи ўзбеклар учун ўз миллий маданиятини ва ўзбек тилини сақлаб қолиш каби масалалар билан бирга ҳар томонлама миллий ривожланиш зарурияти энг муҳим сиёсий-ижтимоий масалалардан бири бўлиб қолди. Улар ўзи яшаб турган мамлакатнинг келажаги фаровон бўлиши учун жуда керакли бўлган масалаларнинг ечимини топиш кераклигини тушуниб етган аҳволда яшамоқда. Яъни, инсонларнинг тинч ва хотиржам яшашларини таъминлайдиган масалага боғлиқ бўлган ҳис-туйғуларни кучайтириш зарурияти ҳаётий масалага айланди. Энг муҳими, барча афғонистонлик ўзбекларнинг олий мақсади бу миллий ўзлигини англаш ва асраш бўлиб улгурди⁴.

⁴ Султонова Г.Н, Аллаева Н.А, Махмудов Ш.Ю Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI –XIX) аср биринчи ярми. – Тошкент. “Yangi nashr”. 2011. – Б.68.

Афғонистонда ҳам худди Ўзбекистондагидек турли хил ўзбекча шевалар бор. Ўзбек адабий тили қарлук, ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларининг бирикмасидан ҳосил бўлган миллий тил сифатида намоён бўлиши билан бирга араб, форс, лотин, инглиз, рус ва бошқа тиллардан кириб келган сўзлар билан ўзбек тилининг чексиз имкониятларга эга, жуда ҳам бой ва қўлланиш доирасига кўра жаҳон тиллари ичида ифода салоҳияти кучли бўлган миллий тиллардан бири бўлиб ҳисобланмоқда. Афғонистон ўзбеклари, ўз миллий маданиятини ва тилини асраб қолиши учун нималар қилишлари лозим, қандай ҳаракатларни амалга оширишлари зарур, муаммони ҳал қилишнинг энг қулай йўли қандай, деган саволлар барча афғонистонлик зиёлиларни қийнаб келмоқда. Албатта, бу масалада етарлича муаммолар мавжуд. Аммо, масаланинг ижобий ечими учун энг муҳим қадам босилди, яъни афғонистонлик ўзбеклар ўз тилини ўрганишни ҳаётий масала сифатида қабул қилиб, ўз миллатига ва миллий тилига бўлган ҳурматни сақлаш зарур эканлигини маънавий ва маърифий жиҳатдан тушуниб етишга муваффақ бўлишди.

ХУЛОСА

Ўзбекистон Республикаси томонидан Афғонистонга турли хил иқтисодий ва сиёсий ёрдамлар кўрсатилаётгани дунё ҳамжамиятига яхши маълум. Лекин ўзбек тили, адабиёти, тарихи ва маданиятига тааллуқли масалаларнинг Афғонистонда ҳам кенг қулоч ёйиши учун Ўзбекистон таълим тизимида тегишли муассасалар Афғонистондаги ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш таълим тизимида ҳам эътиборни кучайтириши зарур. Ўзбекистонлик ўзбекларнинг афғонистонлик миллатдошларига маънавий ва маърифий жабҳаларда ёрдам қўлини узатиши бу оддийгина инсонийлик бурчидир.

REFERENCES

1. Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестн. РГО. – СПб., 1856. Ч. 18.
2. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. (по данным топономии). – Ташкент, 1983.
3. Муҳаммад Ҳакимхон Тўра. “Мунтахаб ат-таворих” форс тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2010;
4. Султонова Г.Н, Аллаева Н.А, Махмудов Ш.Ю Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI –XIX) аср биринчи ярми. – Тошкент. “Yangi nashr”. 2011.